

HANGİ MÜZE? MÜZECİLİKTE DEĞİŞİM VE YENİMÜZEBİLİM*

Which Museum? Change in Museum Studies and the New Museology

Arş. Gör. Dr. Ceren KARADENİZ**
Ezgi ÖZDEMİR***

ÖZ

Müzenin toplama işlevi daha demokratik bir koleksiyon oluşturma yöntemi konusunda tartışılabilir bir yol açmış, neyin önemli ve değerli olduğunu ve toplumun yalnızca bir kesimini temsil eden nesnelere toplanmasının doğru olup olmadığı gündeme gelmiştir. Müzenin koruma işlevi de nesnelere neden ve hangi amaçla korunması gerektiği yönünde sorgulanmaktadır. Bu soruların tartışılmasıyla birlikte müzeciliğin temel sorusu tekrar gündeme gelmiştir: “Müze nedir ve toplumdaki diğer kurumlarla nasıl bir ilişki içindedir?”. Bu soru politik ve ekonomik unsurlar ile küreselleşmenin etkisiyle müzecilikte değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Koleksiyon odaklı müzecilik yaklaşımlarının izleyici odaklı stratejilere dönmesi, katılımın müzenin sergi, etkinlik, iletişim, eğitim ve sürdürülebilirlik uygulamalarında yerini alması, somut kültürel mirasın yanı sıra somut olmayan kültürel mirasa ilişkin çeşitli unsurların farklı bağlamlarla müzede yer bulması da temel değişimler arasındadır. Bu değişimin en önemli amacı, modern müzeyle birlikte başlayan “toplumun müzeyi değiştirdiği” günleri “müzenin de toplumu değiştireceği” günlere dönüştürmektir. Müzenin toplumu dönüştüreceği süreçte, toplumsal değişimin müzenin eğitim işlevi için önemli bir yönü de bilgi teknolojisinde ortaya çıkan ilerlemelerdir. Bilgi teknolojilerinin hız ve hacmindeki artış, müzecilik alanında çok yönlü mesajların verilmesi, müzelerin önüne geçilmez çeşitlilik ve hızla izleyiciyle buluşması, kavramların müze aracılığıyla yeniden tanımlanması ve müzelerin sonsuz bir arayışla ve kimlik kriziyle uğraşmaları gibi sonuçlar da doğurmuştur. Bu gelişmelere karşın müzenin, orijinal nesnelere içerme nedeniyle, izleyiciye yeni yorumlar yapma, kendi anlamlarını üretme, nesneden hareketle yordama temelli öğrenme olanağı sağlaması özelliği göz önünde bulundurularak müze tanım ve işlevlerinde yenileme çabaları sürmektedir. Bu bağlamda çalışma, Türkiye müzelerinin uluslararası müze toplumdaki yaşanan paradigma değişimlerini izleme biçimlerini ve değişimlere verdikleri yanıtlara eleştirel bir bakışla odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Müzecilik, yeni müzebilim, müzemanı, müze eğitimi, sürdürülebilirlik

ABSTRACT

Reaching to the first quarter of the twenty-first century, collecting function of the museums has led to various debates about how to create a more democratic collection. In this context, it has come to our attention that what is important and valuable is to gather objects that represent only a segment of society. The protection function of the museum, has begun to be questioned as to why and for what purpose objects should be protected. Along with the discussion of these questions, the basic question of the field of museology came back to the agenda: “How does the museum relate to other institutions in society?”. This question has led to significant paradigm shifts in museology, primarily due to political and economic factors and globalization, and the view that the museum is not just about object collections has been recognized as the most important change in museology. The fact that collection-oriented museum approaches and practices are shifted to audience-oriented strategies and that audience participation takes its place in exhibition, event, communication, education and sustainability applications of the museum is among the fundamental changes. The most important purpose of this change is to convert the days in which the society changed the museum, which started with the modern museum, into “days when the museum would change society”. As the museum transforms society, an important aspect of social change for the museum and its educational function is the developments in information technology. The increase in the speed and volume of information technology has also resulted in the provision of one-way messages in the field of museology, the inevitable diversity of the museums which is reflected to the audience, the

* Geliş tarihi: 16 Temmuz 2018 – Kabul tarihi: 25 Kasım 2018 / Karadeniz, Ceren; Ezgi Özdemir. “Hangi Müze? Müzecilikte Değişim ve Yenimüzebilim” *Milli Folklor* 120 (Kış 2018): 158-169

** Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzecilik Bölümü, Ankara/Türkiye. ckaradeniz@ankara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5773-8557>

*** Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Müze Eğitimcisi, Ankara/Türkiye. ezgiozdemir@ankara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9000-4803>

redefinition of various concepts through museums and the works of the museums with eternal search and identity crisis. Despite these developments, the renovation of museum definition and functions proceed, as it includes real objects, considering the feature which endeavors the audience to learn based on regressions, to produce their own meanings, to inquire based on the real object and make new interpretations. This study focuses how museums in Turkey respond to the new pursuits and paradigm changes faced in international museum community.

Key Words

Museum studies, new museology, museomania, museum education, sustainability

Giriş

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, başta politik ve ekonomik unsurlar ve küreselleşmenin etkisiyle müzecilikte önemli paradigma değişimleri yaşanmaktadır. Weil (1990:12), 1970'e kadar bir müzeyi neyin oluşturduğuna yönelik geleneksel anlayışın, fonksiyona yönelik terimlerle ifade edildiğini, bu nedenle müzelerin amaçlarının, tarihsel olarak müzelerin odak noktası olan maddi kanıtın özüne paralel olan somut ve elle tutulur nitelikte algılandığını ancak bu algının geç kapitalizmin kültür atılımlarıyla değiştiğini ifade etmektedir. Bann (2003:118)'a göre, Rönesans'tan 19. yüzyıl sonuna kadar süren dönemde bilgi paradigmaları, kurumsal sergilemenin yeni biçimlerine uyum sağlamaya çalışan koleksiyonların aynı zamanda yeni epistemolojik roller kazanmalarını sağlayacak şekilde değişmiştir. Bu nedenle bilgi aktarımını doğru bir şekilde yerine getirmek isteyen müzeler yeni birimler oluşturmuş ve koleksiyonlarını sistemli bir şekilde düzenlemişlerdir. Greenhill (1992:26) de birçok sosyal kurum gibi aynı anda farklı metodolojilerden esinlenerek müzecilikte paradigma değişiklikleri yaşandığını vurgulamaktadır. "Koleksiyon odaklı" müzecilik yaklaşım ve uygulamalarının yerini "ziyaretçi odaklı" stra-

tejilere bırakması da bu değişimler arasındadır (Reussner 2003:97, Sandell ve Janes 2007:14, Ross 2004:85, McCall ve Gray 2014:33, Spalding 2002:114). "Karşılık Veren Müze" (Lang vd. 2006, Stuedahl 2015'ten), "Dâhil Eden Müze" (Black 2005, Stuedahl 2015'ten) ve "Katılımcı Müze" (Simon 2010, Stuedahl 2015'ten) gibi kavramlar, müze içerisindeki koleksiyona yönelik odağın yönünün müzenin dışındaki iletişime, toplumsal kalkınmada halkın rolüne, eğitime ve toplulukların dâhil edilmesine çevrilmesini desteklemektedir (Stuedahl 2015:31). Bu kavramlar ile müzelerin salt kültürel içerik aktaran yerler olarak değil; etkileşim kuran, soru soran, çözüm üreten, birleştiren ve toplumsal gelişimi destekleyen çalışmalar yapan kurumlar olarak değişecekleri konusu gündeme gelmiştir. Müzelerin işlevlerinde toplumun lehine yaşanan bu değişim Avrupa'nın klasik çağında biçimlenmeye başlamış ve nihayetinde toplumun lehine sonuçlanmıştır (Hatton 2008:361). Konuya yaklaşım değişimi ve postmodernizmin etkisiyle uluslararası platformda müze çeşitliğinde hızlı bir artış gerçekleşmekte ve "müze ziyaretçisi" sözcüğü yerini "müze kullanıcı" ya da "müze izleyicisi" sözcüklerine bırakmaktadır (Miles 1986:74, Simon 2010:34, Mastai 2007:173). Postmodernizmin kendini

en belirgin biçimde kentsel gelişmede, farklılaşmış mekânlarda, çoğulcu politikalarda ve “kolaj hayat” uygulamalarında göstermesi ve zaman ile mekânı ilişkilendirerek zamanı mekâna dönüştürmesi (Jameson 2011:422, Harvey 2014:56) müze paradigmasındaki değişimin temel nedenidir. Dolayısıyla 21. yüzyılın ilk çeyreği farklılığın çeşitli biçimlerini hayata geçirme ve zamanı mekâna dönüştürme motivasyonu ile açılan çok sayıda küçük müzenin yükselişini, mega müzelerin işlev çeşitliliğini ve müzelerle bağlantılı eğlence ve öğrenme merkezlerinin kurulmasını izlediğimiz karmaşık bir dönemdir. Bu dönem müzenin kültürün gücünü içselleştirdiği; totaliter, elit ve baskın kimliklere vurgu yapan bir anlayıştan sıyrılarak zamanla “kimlik oluşturan”, eşitlikçi, adil, yapılandırıcı ve özgürleştirici bir kurum görünümüne kavuştuğu bir süreç olarak tanımlanır (Greenhill, 2007:25). Mathur (2005:697) paradigma değişimine bağlı tüm bu gelişmeleri müzecilik açısından “sonsuz bir arayış” olarak nitelendirmekte ancak aynı zamanda bu durumun yer yer müzeleri bir kimlik kriziyle baş başa bıraktığını da savunmaktadır.

Müzecilikte Paradigma Değişiminin Yansımaları

Müzecilikte paradigma değişiminin göstergelerinden biri artan ve çeşitlenen kent nüfuslarını göz önünde bulundurarak toplumsal işlevleri vurgulayan müzecilik yaklaşımlarının benimsenmesidir. Müze tanımları şüphesiz değişimin nesnel olarak izlenip analiz edilmesini sağlar. Bu bağlamda Uluslararası Müzeler Konseyi

(ICOM)’nin belirli aralıklarla güncel ve kapsayıcı müze tanımlarını izlemek önemlidir. ICOM, ilk kez 1946’da yaptığı müze tanımında müzenin, bünyesinde sanatsal, teknik, bilimsel, tarihi veya arkeolojik malzeme bulunduran, hayvanat ve botanik bahçelerinin koleksiyona dâhil edildiği bir mekân olduğunu vurgulamış, genel olarak halka açık tüm koleksiyonları içeren **kültür kurumlarını müze olarak tanımlamıştır**. Konsey, 1951’de müzeyi, “toplumun çıkarı için yönetilen; koruma ve çalışma amaçlarıyla ve özellikle sanat, tarih, bilim ve teknoloji **içerikli koleksiyonları, botanik ve hayvanat bahçelerini ve akvaryum gibi kültürel değer unsurlarını ve nesne gruplarını halka eğitim ve haz vermek için sergileyen** sürekli bir kuruluş olarak tanımlamış ve ilk kez “toplum” ile “eğitim” sözcüklerine tanımda yer vermiştir. 1961 ve 1974 yıllarında yenilenen tanımlarda müzenin, daha önce vurgulanan temel işlevlerini “kâr amacından bağımsız” olarak yine “toplumun gelişimine hizmet edecek” biçimde yerine getiren bir kurum olduğu ifade edilmiştir. ICOM’un son müze tanımında ise (2007), vurgulanan yine müzenin toplumun ve gelişiminin hizmetinde halka açık bir eğitim kurumu olduğu ve somut olmayan kültürel mirası da öne çıkaran, “sürekliliği” olan bir kurum olduğudur. Dolayısıyla müzenin kamusal alanın demokratik bir kurumu olduğu ve sürekliliğinin sağlanması gerektiği vurgulanmıştır.

Ambrose ve Paine (2016:18) müzenin, “müze-toplum” ilişkisini sürdürmek misyonuyla çalışarak, çağdaş eği-

timin ön gördüğü biçimde sorgulayan, düşünen ve yaratıcı bireyler yetiştirilmesi konusunda gözlem, uygulama ve yordama gibi etkinlikleri yeni öğretim yöntem ve teknikleriyle birleştirerek izleyicisine farklı bir öğrenme ve eğlenme deneyimi sunan bir kurum olma çabasında olduğunu ifade etmektedir. Golding ve Modest (2013:20) bu çabanın, müzelerin insanlara sadece çağdaş dünyayı yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda geçmişin deneyimlerinden hareketle onlara “dünyanın daha iyi bir yer haline nasıl getirilebileceğini gösterme” işlev ve sorumluluklarından kaynaklandığını belirtir. Gelişime yönelik katılımcı yaklaşımların yanı sıra uygun teknoloji yöntemleri tasarlayan Basu ve Modest, (2015:20) da müzeciliği “müzelerin geliştirilmesine yönelik bir yaklaşım ve kültürel mirasın korunması için müze uygulamalarını ve stratejilerini yerel kültürel bağlamlara ve sosyo-ekonomik koşullara uyarlayan bir çalışma alanı ve ideal olarak belirli bir müzenin ve topluluğunun ihtiyaçlarını ve çıkarlarını daha iyi karşılamak için yerel bilgi ve kaynakları profesyonel müze çalışmasıyla birleştiren, tabandan yukarıya toplum temelli bir yaklaşım” olarak tanımlar. Bu amaç ve çabalar müze tanımının, müzenin işlevlerinin ve müze algısının bir arada değiştiğini göstermektedir.

Harrison (2005:38), pek çok müzenin kendi misyonlarını ifade ediş biçimlerinden ortaya çıkan sonucu şöyle dile getirmektedir: Müzeler bilimsel çalışmalar, etkinlikler ve yayınlar ile topluma ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu ortak misyonu destekleyecek bi-

çimde günümüzde müzeler, geçmişte olduğu gibi birer kültürel prototip deposu ve böyle bir kavramın ima ettiği otorite ve normlaştırıcı güç olarak davranmak yerine, ziyaretçisiyle iki yönlü diyalog kurmaktadır. Bunlardan ilki kesin doğrulardan çok yoruma dayalı hâle gelmesiyle, diğeri ise sahip olduğu yenilik arzusuyla gerçekleşmektedir. Yeni “açık” müze, sorgulama yaklaşımıyla ve doymak bilmeyen yenilik arzusuyla, 20. yüzyıl sonu toplumunun dinamiklerini ve çok kültürlülüğünü yansıtmaktadır (Schubert 2004:132). Dolayısıyla tüm bu vurgular müze için değişen paradigmayı da içerecek daha kapsamlı ve işlevsel bir tanıma ihtiyaç duyulduğunun göstergesidir.

1946’dan günümüze kapsamı genişleyen müze tanımıyla birlikte müzecilik felsefesinde yaşanan değişim ICOM tarafından farklı platformlarda ele alınmış, alandaki yeni yaklaşımlar ve iyi örnekler uluslararası müze toplumuna 18 Mayıs olarak ilan edilen Uluslararası Müzeler Günü kapsamında duyurulmuştur. 1977’den beri ICOM önderliğinde kutlanan bugün, müzelerin toplumların gelişiminde kilit rol alan kurumlar olduğunu vurgulamak ve bu kurumlara ortak hareket platformu sağlamak amacındadır. 1992’den 2018’e kadar ICOM tarafından belirlenen Uluslararası Müzeler Günü temaları müzecilikte yaşanan paradigma değişiminin uluslararası müze toplumunda nasıl karşılık bulduğuna işaret eder (Bkz. Tablo 1.).

Tablo 1. 1992-2018 Uluslararası Müzeler Günü Temaları

Yıl	Tema
1992	Museums and the Environment (Müzeler ve Çevre)
1993	Museums and the Indigenous People (Müzeler ve Yerel Halklar)
1994	Behing the Scenes is Museums (Müzelerde Sahne Arkası)
1995	Response and Responsibility (Yanıt ve Sorumluluk)
1996	Collecting Today for Tomorrow (Yarın için Bugünden Toplamak)
1997-8	Fighting Against the Illicit Traffic in Cultural Property (Kültür Varlıkları Kaçakçılığıyla Mücadele)
1999	Pleasure of Discovery (Keşif Memnuniyeti)
2000	Museums for Peace and Harmony in Society (Barış ve Uyum için Müzeler)
2001	Community Building (Toplum İnşası)
2002	Museums and Globalization (Müzeler ve Küreselleşme)
2003	Museums and Friends (Müzenin Dostları)
2004	Museums and Intangible Heritage (Müzeler ve Somut Olmayan Kültürel Miras)
2005	Museums bridging cultures (Kültür Köprüsü Kuran Müzeler)
2006	Museums and young people (Müzeler ve Gençler)
2007	Museums and universal heritage (Müzeler ve Uluslararası Miras)
2008	Museums: agents of social change and development (Gelişim ve Sosyal Değişim Ajanı Olarak Müzeler)
2009	Museums and tourism (Müzeler ve Turizm)
2010	Museums for Social Harmony (Sosyal Uyum için Müzeler)
2011	Museum and Memory: Objects tell your story (Müze ve Anı: Nesnelere tarihini anlatıyor)
2012	Museums in a Changing World. New challenges, New inspirations. (Değişen Dünyada Müzeler: Yeni Tartışmalar ve Yeni İlhamlar)
2013	Museums (memory + creativity) = social change. (Müzeler, Anı ve Yaratıcılık= Sosyal Değişim)
2014	Museum collections make connections (Müze Koleksiyonları Bağlantı Kuruyor)
2015	Museums for a sustainable society (Sürdürülebilir Toplum için Müzeler)
2016	Museums and Cultural Landscapes (Müzeler ve Kültürel Peyzajlar)
2017	Museums and contested histories: Saying the unspeakable in museums (Müzeler ve Tartışılabilir Tarih: Söylenmeyeni Söylemek)
2018	Hyperconnected Museums (Hiper Bağlantılı Müzeler)

Kaynak: <http://icom.museum/events/international-museum-day/past-imd/>

2000 yılına kadar müzelerin temel işlevleriyle ilişkili temalar gündeme gelmiştir. 1992 yılında müzelerin “müzeler ve çevre” temasıyla birlikte toplum için en güncel ve doğru çevre bilgisini sağlayan kurumlar oldukları ve sadece kültürel mirasın değil doğal mirasında koruyucusu oldukları vurgulanmıştır. 1993, müzelerin sergilenen nesnelere kültürel ve sosyolojik bağlarını araştırarak sunmayı amaçladıkları, “kültürler ve kimlik” odağıyla “yerel halkları” gündeme getirdikleri yıldır (Jullien 1993). 1994’te müzelerin sahne arkasını izleyicilerle buluşturmak amacıyla sergilerin ve etkinliklerin nasıl hazırlandığı, nesne bakım onarımlarının nasıl yapıldığı ve eğitim etkinliklerinin perde arkası izleyiciyle “müzelerde sahne arkası” temasıyla bildirilmiştir (Jullien ve Bosc 1994). 1995’teki tema “yanıt ve sorumluluk” müzelerin geleneksel işlevlerden toplumsal işlevlere geçiş sürecini gündeme getirmiştir. 1996 ICOM’un koleksiyon yönetimini gündeme getirdiği ve koleksiyon etiği gözetilmesine vurgu yaptığı bir yıldır. 1997 ve 1998 yılları kültür varlıklarının yasadışı yollarla ülke sınırları dışına çıkarılması sürecini gündeme almış ve mücadeleye yollarına ilişkin örnekleri gündeme taşımıştır. 1999’da benimsenen “keşif memnuniyeti” teması müzelerin “eğitim” işlevine odaklanmış, oyun kavramını müze ziyaretiyle bütünleştirmiştir (Hein 1999).

2000-2018 yılları arasında Uluslararası Müzeler gününde seçilen temalarla birlikte uyum, barış, toplum inşası, kültürlerarası etkileşim, sürdürülebilirlik ve tartışılmayanın tartışılması ve katılım konuları gündeme gelmiştir. Simon’a (2010:12) göre, çağdaş bir müzenin “katılım” için izleyi-

cisinden sağlayabileceği destekler arasında müze sergilerine ve hizmetlerine ilişkin izleyici yorumları almak ve değerlendirmek, sergilere ve projelere izleyici yorumları ve fikir sağlamak yer alır. Drotner ve Schröder’in (Drotner vd. 2013, Stuedahl 2015’ten) “Bağlantılı Müze” kavramında; medyanın izleyici katılımı, demokratikleşme, sosyal gelişim ve aktivizm aracı olarak sahip olduğu merkezi rolden söz eder (Stuedahl 2015:31). Son yirmi yılda daha geniş sosyal ve kültürel alanda var olma olanağını yakalayan müzeler giderek daha fazla izleyici merkezli duruma gelmeye zorlanmıştır. Böylece müze izleyicileri bağ kurarak, danışılarak, iş birliği yapılarak ve müze tarafından dinlenerek daha önce olmadığı kadar tarih ‘oluşturma’ süreçlerine katılmıştır (Kidd 2014:41).

Müzenin 2000’den itibaren ele aldığı temalar, tartıştığı konular ve izleyiciyle arasındaki iletişimin biçimlerinde yaşanan değişim müze tanımının da yeniden sorgulanmasına neden olmuştur. Sandahl (2018)’a göre, müze için ICOM tarafından yapılan tanımlar müzeleri kültür sektörünün mutlak hâkimi kılarak onlara büyük ve kesin sorumluluklar yüklemekle birlikte müzelerin sınırlılıklarını da kesin bağlamlara dayandırmaktadır. Uluslararası Müzeler Günü temalarından hareketle toplumun ihtiyaçlarını önceleyen, toplumcu müze anlayışının müze toplumuna hâkim olması gerekirken mevcut tanım bu yaklaşımın yeterince vurgulanmadığı düşünülmektedir. Sandahl (2018), son tanımın 21. yüzyılın dili ile konuşmadığını ve müze izleyicisinin dahi sınırlılıklarını belirleyen “egemen” bir müze anlayışı olduğuna dikkat çekmektedir. Haliyle müze yerine, beklentileri tam olarak

karşılamaayan, kültürel demokratik uygulamalardan uzak, izleyiciye müzede eşit şans tanımayan bir ortak yapı ortaya çıkmıştır. Homojen yapıya sahip toplumlara hizmet veriliyormuşçasına yazılan ICOM tanımı yetersizdir. Toplumların çelişki dolu yanları ve müzenin toplumla ilişkisi tanımın içeriğiyle örtüşmemektedir. Uzun saatler açık olma ya da öğrencilere ücretsiz olma müze-toplum ilişkisini açıklamak ya da müzenin toplumsal işlevlerini yerine getirdiğini söylemek için yeterli değildir.

Çağdaş Müze Eleştirisi ve Türkiye

2000 yılından itibaren müzenin toplumsal işlevlerinin vurgulandığı ICOM temaları ve uygulama örnekleri uluslararası müze toplumunun gündemine yerleşmiştir. Bu temaların eğlence, eğitim, etkinlik, eşit fırsat, diyalog, tasarım, şaşırtma, anlayış, katılım, çeşitlilik, çağdaş sanat, sanat eleştirisi, toplum, çok kültürlülük, ulaşılabilirlik, öğrenme, tanıtım, yorum ve teknoloji olduğu görülür. Çağdaş müze bileşenleri Kotler ve Kotler (2000:272)'in vurguladığı "herkes için müze" kavramını da hatırlatmaktadır. "Müzeler herkes için her şey olabilir mi?" sorusuna yanıt arayan Kotler ve Kotler (2000:286), müzelerin iletişim, pazarlama, finansal kaynak yaratma ve tanıtım stratejileriyle bunu başarabileceklerini ifade ederken; Mathur (2005:697), müzelerin çeşitlenen işlevlerine rağmen herkes için her şey olamayacaklarını hatırlatarak, "sonsuz bir arayışta olduklarına ve kimlik kriziyle uğraştıklarına ilişkin dikkat çekici bir yorumda bulunmaktadır. Artun'a (2006:226) göre ise, müzeleri modern kültürün odağına yerleştiren 'felsefe' herkesi ikna etmeyi başara-

maz ve kendi özgün mekânlarından ve zamanlarından yalıtılan, hayatlarından koparılan birtakım nesnelere müzede sanata ve tarihe dönüşmesi müzelerin tabiatına yönelik kuşku ve eleştirilerin ortaya çıkmasına neden olur. Müzenin temsil ettiği modernizmin ve kültürel değerlerin nerede başlayıp nerede bittiğinin eleştirilmesi müzelerin sorgulanabilir ortamlar olmalarının; dolayısıyla farkındalık kazanmalarının ve yeni yollar kullanarak anlatılarını sürdürebilmelerinin önünü açmış, ancak aynı zamanda bir karmaşa ortamı da yaratmıştır.

Müze bağlantılı olduğu bu kavramların hızına ulaşmak durumundadır, ya da bu karmaşada kimliğini bularak kendisine yüklenen sorumlulukları yerine getirmelidir. Artun (2017:180) bu kimlik krizinin temel sebebinin "müzeleşme humması, müze patlaması, müze çılgınlığı ya da müze mani" olduğunu öne sürmektedir. O'na göre her şeyin sanat olarak adlandırıldığı bir dönemde her şey müze haline getirilmiştir. Oysa "müzenin altın çağı" denilen 19. yüzyıldaki modern müzeler, tarihin, toplumun ve sanatın eklemlenmesi üzerine kurulmuşlardır. Şimdiki ise, hafıza kaybı çağında ortaya çıkan yeni müze dalgasıdır. "Müze patlaması" müzenin yöntemlerini olduğu kadar toplumsal ve kültürel işlevlerini de etkilemiştir. Conn'a (2010:56) göre müzelerin ilk altın çağı olan 19. yüzyıl, nesne ve eserleri ne ölçüde merkeze almışsa, müzelerin ikinci altın çağını yaşadığı günümüzde nesne ve eserler o ölçüde geri plana alınmıştır. Böylece müzeler yönlerini giderek toplumsal yaşama çevirmeleri, eğitsel ve kültürel çalışmalara odaklanmalarının bir sonucu olarak kendi başlarına birer nesne haline gel-

miş ve koleksiyonlarından bağımsız bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Robins'e (1996:1) göre, gerekçelerini ve rollerini yeniden tanımlama çabasına giren müzeler sürdürülebilirliklerini ve itibarlarını geliştirmek için, koleksiyonlarının bir kısmını ya da büyük çoğunluğunu harcama boyutuna gelseler bile, nesne temelli odaklarından uzaklaşma paradoksuyla karşı karşıya kalabilirler. Çünkü müzeler artık bir forum, agora ya da kültür merkezi olarak görülmekte ve öncelikleri de özgün nesnelere sergilemekten çok, yaşantı sağlamaya, deneyim üretmeye doğru değişmektedir (Ulldemolins 2015:180). Black (2009:267)'e göre, bu işlevleri yerine getiremeyen müze ya değişmeli ya da ölmelidir.

Artun (2017:181), çağdaş müzelerin kaybolan tarih bilincini, zamansalılık duygusunu ya da hafızayı geri çağırıp çağırmadıklarını sorgulamakta, bu kurumların yeni bir tarih arayışında olduklarını vurgulamaktadır. Artun, müzelerin "müzemani" dönemindeki durumları şimdiki zamanın mutlaklaştırılması, geçmişin unutturulması ve gelecek umudunu parçalayan bir sembolik teknolojinin kurgulanmasına benzemekte ve bu müze çılgınlığının son yıllarda özellikle Arap ülkeleriyle Çin'de yaşandığını dile getirmektedir. Sayıca çoğalan, farklı türlerde karşımıza çıkan iddialı çok sayıda müze de Özünel (2017:20)'in ifade ettiği gibi, ölçülebilirliği son derece karmaşık bir süreç olan kültürel unsurların yalnızca rakam ve yüzdelerle anlatılmaya çalışılmasıyla birlikte, bağlamından koparılan, aşırı ticarileştirilen, tektipleştirilerek tüketim nesnesine dönüştürülen kültürel mirasın temsil edildiği bir kurum haline gelme riskiyle karşı karşıyadır. Özdoğan (2011:176) da özellikle

gelişmiş ülkelerde kabul edilen temel ilkenin, kültür varlıkları ile günümüz yaşamını uzlaşmaz karşıtlardan çıkartıp, birbirleriyle bütünleştirmek olduğunu vurgulamakta; ancak bunun akılcı bir planlamayla, geçmişten kalan izlerin günümüzde yaşayan toplulukların düşünsel ve ekonomik yaşamına katkıda bulunularak, geçmişi deforme etmeden ve 'Disneyland'e çevirmeden gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Türkiye'nin uluslararası müze toplumdaki gelişmelere, Uluslararası Müzeler Günü temalarındaki ve müzecilikteki paradigma değişimine ilk yanıtı "müze sayısı ve çeşitliliğini artırmak" olmuştur. Özel Müzeler ve Denetimleri Hakkındaki Yönetmelik ve Askeri Müzeler Yönetmeliği (1984) ile birlikte özel sektörün, koleksiyon sahibi ailelerin ve yerel yönetimlerin müzeler açtığı izlenmektedir. 3-5 Mart 2017 tarihlerinde gerçekleştirilen III. Milli Kültür Şûrası'nda da özel ve kamu müzelerinin, kültür diplomasisine katkı sağlayacak şekilde desteklenmesi ve yenilerinin kurulması için teşvik edilmeleri gündeme gelmiş; müzelerde markalaşma, kurumsal kimlik, kaynak yaratma ve pazarlama konularında bilimsel veriler ışığında profesyonel yaklaşımlara öncelik verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Koleksiyon yönetiminin yanı sıra eğitim, yayın, iletişim ve tanıtım gibi faaliyetlere önem verilmesi ve ziyaretçi yönetimine hassasiyet gösterilmesi vurgulanmıştır. Temel müzecilik çalışmalarında yaşanan sorunlara karşın¹, Şûra Sonuç Raporu, açılması planlanan çok sayıda yeni müze türüne işaret etmektedir: Geleneksel sahne sanatları müzesi, sinema arşivi müzesi, ulusal müzik müzesi, edebiyat

müzesi, kitap müzesi, mimarlık müzesi, her ilde şehir müzesi vb. Aynı raporda müzelerin, kafeterya, konferans alanı, tematik kütüphane, geçici sergi alanları gibi unsurlarıyla şehre değer kattıkları ve turistik bir cazibe merkezi oldukları vurgulanmıştır, ancak sürdürülebilirliğe ilişkin somut adımlar vurgulanmamıştır².

TÜİK 2016 verilerine göre, Türkiye’de müze sayısı %2 artarak 417’ye ulaşmıştır. Müzelerin 193’ü Kültür ve Turizm Bakanlığı (KTB) bünyesindedir; 224’ü ise özel müze kategorisinde yer almaktadır³. 2016’da KTB’ye bağlı müzelerdeki eser sayısında 2015’e göre %2,4 artış yaşanmıştır (3 milyon 311 bin 359 eser). Müze ve müzelerdeki eser sayısı artmasına rağmen KTB’ye bağlı müze ve ören yeri ziyaretçi sayısı %38,7 azalarak 17 milyon 247 bin 440 olmuştur. KTB’ye bağlı ücretli müze ve ören yerlerini ziyaret edenlerin sayısı 2015’te 19 milyon 699 bin 239 ziyaretçi ve toplam ziyaretçiler içindeki payı %70 iken, 2016’da 9 milyon 981 bin 351 ziyaretçi ile bu oran %57,9’a düşmüştür. Özel müzelerde eser sayısı, 2016’da 2015’e göre %4,9 azalarak 374 bin 250 olmuştur. Özel müze ziyaretçi sayısı, 2016’da 2015’e göre %9,9 azalarak 8 milyon 40 bin 90 olmuştur. Müze sayısında yaşanan artışın ziyaretçi sayısında da yaşandığı söylenemez.

2017’de en çok ziyaret edilen on müzenin tamamı KTB’ye bağlı devlet müzeleridir⁴. Ziyaretçileri ise öncelikle yabancı turistler ve öğrencilerdir. Listede özel müzelerin yer almaması dikkat çekicidir. Türkiye müzeleri ICOM Uluslararası Müzeler Günü’ne 1997’den itibaren etkinlikler düzeyinde katılmaktadır. Bu katılım genellikle müzelerde düzenlenen kon-

feranslar, tematik geçici sergiler ve yarışmalar biçimindedir. Bu etkinliklerin çok azı “eğlence, eğitim, etkinlik, eşit fırsat, diyalog, tasarım, tartışma, anlayış, eleştirel bağlam, katılım, çeşitlilik, çağdaş sanat, sanat eleştirisi, toplum, çokkültürlülük, ulaşılabilirlik, öğrenme, tanıtım, yorum, sunum, uyum, toplum hizmeti ve teknoloji” temalarına bir arada yanıt verebilme kapasitesine ulaşabilmiştir⁵.

Onur (2012:11-12), Türkiye müzeciliğinin en büyük sorunlarından birinin müzelerin durumunu inceleyen periyodik raporların sayıca eksikliği olduğunu belirtir. Oysa İngiltere’de müzelerin durumunu değerlendiren, öneriler oluşturan sayısız rapor vardır [Miers Raporu (1928), Lowe Raporu (1928), Eğitim Kurulu Raporu (1931), Markham Raporu (1938), Harrison Raporu (1942), Rosse Raporu (1963), Wright Raporu (1973), Drew Raporu (1979) vb]. Bu raporların ortak noktası, İngiltere’de müzeleri topluma açma ve eğitim kurumu haline getirme önerisini vurgulamalarıdır. Türkiye’de müzeler tarafından yapılan ve ziyaretçi durumlarını analiz eden izleyici araştırmaları da yok denecek kadar azdır. Oysa izleyici araştırmaları çağdaş müzeciliğin olmazsa olmaz koşuludur.

“Müze eğitimi” kavramının yerini “müzedede öğrenme” kavramına bıraktığı günümüzde, Türkiye müze eğitimini kabul ettirmeye ve yaygınlaştırmaya çalışırken, dünyada müzecilikte yeni kavramların ortaya çıkması ülkeler arasında uygulamaları farklılaştırmıştır. Türkiye’de müzelerin uygulama farklarına ilişkin açığı kapatmak için genel durumlarını değerlendiren raporları hazırladıktan sonra izleyici araştırmalarına başlamaları kaçınılmazdır. Halkın müzeyi nasıl tanımladığı, müzeyi neden

ziyaret ettiği ya da ziyaret etmediği, müze ziyaretinde neler yaşadığı, ziyaret sonrasında neler düşündüğü daha çok merak edilmelidir. Örneğin; Annis'in (1986:168-171) "*Sembolik Müze (museums as staging ground for symbolic action)*" yaklaşımı, Falk ve Dierking (Falk vd. 1992, Yahya 1997'den)'in "*Etkileşimli Müze Deneyimi (the museum experience)*" yaklaşımı, Perry'nin (1993:43-47) "*Müze Ziyaretinin Anatomisi (the anatomy of a museum visit)*" yaklaşımı ve Hooper-Greenhill'in (Greenhill 1994, Yahya 1997'den) "*Müze Deneyimi (museum experience)*" yaklaşımı gibi izleyicilerin müze deneyimini anlamaya yönelik bütüncül yaklaşımlar (Yahya 1997:71-77) ile bu deneyimi kavramsal olarak açıklamak ve müzenin izleyici üzerindeki uzun vadeli etkilerini değerlendirmek amaçlanır. İzleyicinin müze algısı ve kazanımları hakkında bilgi sahibi olunarak müzenin kitlelere nitelikli bir şekilde hitap etmesine ortam sağlayan unsurlar üzerinde çalışma olanağı doğar.

Müzeler; iç ve dış katılıma önem veren, düşündüren, sorgulayan ve sorgulatan kurumlar olarak öne çıkmaları ve izleyicinin merak duygusunu perçinleyerek toplumsal gelişimin sürekliliğini hedeflemeleri ile 'var olurlar'. Özdoğan (2008:149)'a göre, Türkiye'de iyi müze denildiğinde sadece iyi teşhir anlaşılmaktadır. Bunu engellemek için arkeolog ve müzeci ayrımı dahi net olarak belirlenmeli, bir müzecinin psikoloji, pedagoji, sosyoloji ve teşhir bilmesi ve düzenli olarak hizmet içi eğitim alması sağlanmalıdır. KTB'nin merkezîyetçi yapıyı hafifleterek elindeki bazı müzeleri devretme yoluna gitmesi önemlidir, ancak koleksiyonunda uzmanlaşmış, çağdaş müzecilik yaklaşımlarıyla hareket eden, izleyici odaklı

müzeler kurulmasını desteklemesi beklenmektedir. "Müze" adıyla açılan pek çok mekânın sergi salonu görünümünden kurtarılması ve müze tanımına uygun özelliklere kavuşturulması için gerekli altyapı ve işletme desteklerinin verilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde müze kavramının içinin boşaltılması, ya da bu kavramın değersizleştirilmesi eleştirileriyle daha sık karşılaşılacağı ortadadır. Müzeler; topluma hizmet eden önemli kültürel miras kaynaklarını barındırmaları, dijital çağda yaratılan yeni sanatlar ve endüstri ağlarında kilit noktaları olmaları; yeni iş alanları oluşmasına ve yaşam standartlarının artmasına yol açan fikirlerin ortaya çıkmasına zemin oluşturmaları ve yerel kültürlerle kimlikleri destekleme, yorumlama ve değerlendirme konusunda önemli role sahip olmaları (Logan 2005:28) nedeniyle sadece geçmiş değil, geleceği anlatmakla da yükümlüdürler. Schilp (2015), "müze girişimciliği" (*museum entrepreneurship*) kuramıyla, bu yükümlülük sürecinde müzelere gelecek için hazırlanma, belirli aralıklarla odak yenileme, beklentileri canlandırma, sonuçları analiz etme, amaçlarını paylaşma, topluluk oluşturma, kalıpları kırma, bütçelerini dengeleme, alanlarını etkili kullanma, risk alma ve başarısızlıkları kabul etme tavsiyelerinde bulunmaktadır. Bunları başarabilmek için Onur'a göre (2012:11-12), Türkiye'de müzelerin önce günlük yaşamın ve eğitimin parçası olmayı başarmaları gerekir. Müze günlük yaşamın parçası oldukça otoritesini paylaşarak "demokratikleşir". Postmodernist yaklaşımın ziyaretçiyi merkeze alması ve müzeyi kültür merkezine, sosyal hizmet kurumuna çevirmesiyle olumlu; ziyaretçiyi müşteriye dönüştürmesi ve müzeyi ticarethaneye,

rekabet alanına çevirmesiyle olumsuz bir etki yarattığı unutulmamalıdır (Onur 2018). Dolayısıyla müzelerin günlük yaşamın vazgeçilmez bir parçası olabilmeleri için sayıca artmanın yanı sıra fiziksel durumlarını iyileştirmeleri, ziyaretçi geliştirmeleri, eğitim etkinliklerine katılımı artırmaları ve araştırma yapmaları beklenmektedir.

NOTLAR

- 1 Ersoy, Uğur. "Türk Müzeciliğinde Mevcut Durum Analizi" (2016) (25 Mayıs 2017) <<http://cagdasmuzebilim.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/384/2017/02/Q1.Mevcut-Durum-Analizi.pdf>>
- 2 III. Milli Kültür Şurası Sonuç Raporu <<http://kultursurasi.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/50571,rapsurasonu.pdf?0>>
- 3 TÜİK Kültürel Miras, 2016 verileri, bkz., file:///C:/Users/Asus/Downloads/K%C3%BClt%C3%BCrel_Miras_28.09.2017.pdf.
- 4 Müze istatistikleri 2017, <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,43336/muze-istatistikleri.html>
- 5 2011 yılında Elgiz Müzesi, 2012 yılında Müzeciler Derneği, 2013 yılında yine Elgiz Müzesi tarafından ICOM web sayfasında ilan edilen çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir. 2014 yılında ise Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından Türkiye'den Uluslararası Müzeler Gününe katılan müzelerin ayrıntılı listesi yayınlanmıştır. ICOM, "International Museum Day Museum And Memory" (18 Mayıs 2011) (11 Mayıs 2018) <<http://network.icom.museum/imd2011/news/detail/article/proje4elgiz-museum-of-contemporary-art-turkey/>>

KAYNAKLAR

- Annis, Sheldon. "The Museum as a Staging Ground of Symbolic Action", *Museum* 38 (3), (1986): 168-171.
- Ambrose, Timothy ve Crispin Paine. *Museum Basics: The International Handbook (Heritage: Care-Preservation-Management)*. Birleşik Krallık: Routledge, 2006.
- Artun, Ali. *Müze ve Modernlik: Tarih Sahneleri- Sanat Müzeleri I* (1. b.), (A. Artun, Ed.) İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Bann, Stephen. "The Return to Curiosity: Shifting Paradigms in Contemporary Museum Display". S. Bann, & A. McClellan (Ed.) içinde, *Art and Its Publics: Museum Studies at the Millennium*. Oxford: Blackwell Publishing, (2003): 117-130.
- Basu, Paul ve Wayne Modest. *Museums, Heri-*

tage and International Development. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2015.

- Black, Graham. *The Engaging Museum. Developing Museums for Visitor Involvement*. New York: Routledge, 2005.
- Conn, Steven. *Do Museums Still Need Objects?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010.
- Dierking, Lynn. "Contemporary Theories Of Learning". *The Audience in Exhibition Development. Course Proceedings from a Training Program. Professional Practice Series*. American Association of Museums, Washington D.C., 1992.
- Drotner, Kirsten ve & Kim Christian Schröder. *Museum Communication And Social Media: The Connected Museum*. New York: Routledge, 2013.
- Golding, Viv ve Wayne Modest. *Museums and Communities: Curators, Collections and Collaboration*. UK: Bloomsbury, London, New Delhi, New York and Sydney, 2013.
- Hooper-Greenhill, Eilean. *Museums And The Shaping Of Knowledge*. Birleşik Krallık: Routledge, 1992.
- . *Museums and their Visitors*. London: Routledge, 1994.
- . *Museums and Education. Purpose, Pedagogy, Performance*. Birleşik Krallık: Routledge, 2007.
- Harrison, D. Julia. "Ideas of Museums in the 1990s". *Heritage, Museums And Galleries*. (Ed. G. Corsane). London: Routledge, (2005): 38-53.
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. 7. Baskı. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Hatton, Alf. "The Development Of Museums Social-Purpose". Paper Presented At Baltic Museology School: *The Museum's Social Purpose*, Palmse, Estonia, (Haziran 2008).
- Hein, George. "ICOM News Issue 1&2: Pleasures of Discovery" (1999) (30 Nisan 2018) <http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/imd/1999/1999-1_eng.pdf>
- ICOM. "11th General Assembly of ICOM" (1974) (1 Haziran 2015). <<http://icom.museum/the-governance/general-assembly/resolutionsadopted-by-icom-general-assemblies-1946-to-date/copenhagen-1974/>>
- ICOM. "Development of the Museum Definition according to ICOM Statutes (2007-1946)" (2007) (1 Haziran 2015) <http://archives.icom.museum/hist_def_eng.html>
- Jameson, Fredric. *Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı*. Ankara: Nirengikitap, 2011.
- Jullien, Valérie. "International Museum Day Ac-

- tivity Report" (1993) (30 Nisan 2016) <http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/imd/1993/1994-1_eng.pdf>
- Jullien, Valérie; Claire Bosc "ICOM International Museum Day Behing the Scenes Activity Report" (1994) (30 Nisan 2016) <http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/imd/1994/1995-1_eng.pdf>
- Kidd, Jenny. *Museums in The New Mediascape : Transmedia, Participation, Ethics*. Surrey, England: Ashgate Publishing Limited, 2014.
- Kotler, Neil ve Philip Kotler. "Can Museums Be All Things To All People? Missions, Goals And Marketing's Role". *Museum Management and Curatorship*, 18(3), (2000): 271-287.
- Lang, Caroline ve diğer. *The Responsive Museum: Working with Audiences in the Twenty-first Century*. Asgate, Burlington and Hampshire, 2006.
- Logan, William. "Museums, Community Identity and Urban Heritage". *Queensland Review*, XII(1), (2005): 27-35. doi:10.1017/S1321816600003883
- Mastai, Judith. "There Is No Such Thing As A Visitor". In Griselda Pollock and Joyce Zemans (Eds.), *Museums After Modernism: Strategies Of Engagement* (2007): 173-177. ABD: Blackwell Publishing.
- Mathur, Saloni. "Social Thought & Contemporary: Museums and Globalization". *Anthropological Quarterly*, 78 (3), (2005): 697-708.
- Miles, S. Roger. "Museum Audiences". *International Journal of Museum Management and the Curatorship*, 5(1), (1986): 73-80.
- McCall, Vikki ve Clive Gray. "Museums And The New Museology: Theory, Practice And Organisational Change". *Museum Management and Curatorsip*, 29(1), (2014): 19-35.
- Onur, Bekir. Çağdaş Müze, Eğitim ve Gelişim: Müze Psikolojisine Giriş. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2012.
- . *Yeni Müzebilim: Demokratik Toplumun Yatarmak*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2014.
- . Müzelerin Toplumsal İşlevi. *Cumhuriyet Pazar*, Sayı 20, 20.05.2018.
- Özdoğan, Mehmet. *Türk Arkeolojisinin Sorunları ve Koruma Politikaları*. 2. baskı. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- . *Arkeolojik Kazılar Bilimsel Çalışma mı? Toprak Hafriyatı mı?* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.
- Özünel Ölçer, Evrim. "İnsanlar, Gezegen ve Refah İçin Bir Eylem Planı: Somut Olmayan Kültürel Miras ve 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine Eleştirel Yaklaşım". *Milli Folklor*, 29 (116), (2017): 18-32.
- Perry, L. Deborah. "Beyond Cognition And Affect", Thompson Don, Bitgood Stephen, Benfield Arlene, Shettel Harris ve Williams Ridgeley (Ed.) *Visitor Studies: Theory, Research and Practice*. Volume 6. The Visitor Studies Association, Jacksonville, Alabama, (1993): 43-47.
- Reussner, M. Eva. "Strategic Management for Visitor-Oriented Museums: A Change of Focus". *International Journal of Cultural Policy*, 9 (1), (2003): 95-108.
- Robins, Richard. "Paradox and Paradigms: The Changing Role of Museums in Aboriginal Cultural Heritage Management". *Nglulaig*, XVI, (1996): 1-30.
- Ross, Max. "Interpreting The New Museology". *Museum and Society*, (2004): 84-103.
- Sandahl, Jette. "Interview with Jette Sandahl" (2018) 10 Nisan 2018. <http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/News/Museum_Definition_-_Transcript_ENG.pdf>
- Sandell, Richard ve Robert R. Janes. "Museums and Change", Sandell, R.; Janes, R. R., (Ed), *Museum Management and Marketing*. Birleşik Krallık: Routledge, 2007.
- Schubert, Karsten. *Küratörün Yumurtası*. (Çev: R. Smith). İstanbul: İstanbul Sanat Müzesi Vakfı Yayınları, 2004.
- Schilp, Erik. "The Ten Principles of Museum Entrepreneurship" (2015) 10 Mayıs 2016. <<http://museumentrepreneurship.com/#definition>>
- Simon, Nina. *The Participatory Museum*. USA: Museum 2.0., 2010.
- Spalding, Julian. *The Poetic Museum: Reviving Historical Collections*. New York: Prestel, 2002.
- Stuedahl, Dagny. "The Connective Museum". *Museum Communication; Prospects and perspectives*. *International Research Conference*. Copenhagen: Danish Royal Academy of Sciences and Letters, (2015): 31-34.
- Ulldemolins, R. Joaquim. "The rise of the hybrid model of art museums and cultural institutions. The case of Barcelona", *Museum Management and Curatorship*, Volume 31, (2), (2015): 178-192.
- Weil, E. Stephen. *Rethinking the Museum and Other Meditations* (Paperback). USA: Smithsonian Institute, 1990.
- Yahya, İbrahimsha. "Museum Learning, The Museum Visitor, The Museum Visit: An Investigation into their Understanding and its Implications for the Effective Exhibition Development in Indian Science Museums". *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Leicester: University of Leicester, 1997.